

ONTOLOJİ AKSİOLOGİYA

NURAY QİBLALİYEVA

BDU-nun Fəlsəfə kafedrasının doktorantı

E-mail: n_giblaliyeva@mail.ru

Ontoloji aksiologiyanın mənbəyi və təməli onun hər hansı mühüm komponentindən, məsələn, insandan, cəmiyyətdən, təbiətdən alınan varlığın dəyərlərinin xüsusiyyətləridir. Aksiologiyada hər yerdə olduğu kimi, onların hər hansı təzahürlərində mütləqdir. Bu, tək-cə ümumi qəbul edilmiş dəyər anlayışının yoxluğu ilə deyil, həm də nəticədə öz mövzusunun qeyri-müəyyənliyi və fəlsəfi elmlər arasında aksiologiyanın statusu ilə izah olunur. Problem ondadır ki, varlıq ilkin fəlsəfi kateqoriya kimi reallığın ən azı üç müxtəlif keyfiyyət səviyyəsini xarakterizə edir: 1. Obyektiv, insandan asılı olmayaraq, ilk növbədə, təbii maddi. 2. Subyektiv, insanla, onun şüuru ilə əlaqəli və şüuraltı, o cümlədən “kollektiv şüursuzluq”(Yunq). 3. Transsendent – fəvqəltəbii, həm subyektiv, həm də obyektiv digər tərəfində yerləşən, qısaca olaraq ruh adlanır [14, c. 75-76]. Onların hər biri ontoloji olaraq qavranılır uyğun dəyərlərin təhlili prosesində ön plana çıxdıqda yalnız digər ikisinin prizmasından ontoloji aksiologiya tərəfindən qavranılır. Ontoloji aksiologiyanın düzgün formalaşması, ilk növbədə, müstəqil bir dəyərlər nəzəriyyəsi kimi fəlsəfi nəzəriyyənin yaranması ilə əlaqədar olmalıdır və ikincisi, onun problemləri varlıq ilə əlaqəli dəyərlərin mənbəyidir.

“Dəyərlərin ontologiyası, insanın şüur və mənəviyyatının araşdırılması ilə birbaşa bağlıdır. Çünki fərdin idealından qaynaqlanan dəyərlər İ.Kantın “aprior bilik” ideyasının inkişaf etdirilməsini tələb edir. Buna görə də, müasir tədqiqatçılar dəyərlərin subyektiv və obyektiv axtarılmasına, onların subyektiv ontologiyasının dialektik metodlar kontekstində tədqiqinə mühüm əhəmiyyət verirlər. Dəyərlər öz mahiyyətinə görə obyektiv, sosial və obyektiv-subyektiv xarakter daşıyır və o, funksional əhəmiyyət və fərdi məna vasitəsilə səciyyələnərək praktiki fəaliyyətin nəticəsi kimi ortaya çıxır” [7].

Aksiologiya tarixində klassik dövr (1890-1930-cu illər) ontoloji aksiologiyanın əsas variantlarını təmsil edən M.Şeler, N.O.Losski və N.Hartmanın əsərləri ilə tamamlanır ki, bunlar da onun fəlsəfi-nəzəri zirvəsidir. O, dəyərlərin xüsusiyyətlərini onun bu və ya digər komponentlərindən, məsələn, insandan, cəmiyyətdən, təbiətdən və ya hər hansı şərhdə mütləq-dən deyil, özündən alır. M. Şeler və N. O. Losskidən fərqli olaraq, "yeni tənqidi ontologiyanın" yaradıcısı

N. Hartman Tanrını dəyərlər mənbəyi kimi istisna edir və buna görə də dini dəyərlər ümumi dəyər iyerarxiyasına daxil edilmir. Onun qurduğu, bütün ənənəvi bölmələrini özündə birləşdirən inteqral fəlsəfə sistemində aksiologiyaya dair xüsusi əsərlər mövcud deyil, ontologiya, etika və estetikada dəyər məsələlərinə baxılır. Ontologiya bütün fəlsəfənin bütövlüyünü və vəhdətini müəyyən edir və məhz ontologiyada Hartman varlığında xüsusi yer tutan dəyərlərin mənbəyini əsas hesab edir. Çünki bu məsələləri həll etmədən nə ontologiyayı, nə də bütün fəlsəfənin özünü tamamlamaq mümkün deyildir.

Hartman M.Heideggerdən fərqli olaraq, varlığı vahid və ayrılmaz varlığa daxil edir, bu varlığın öz daxilində “qatlardan” asılı olaraq, son nəticədə dəyərlər iyerarxiyasını müəyyən edir. Mövcud olan hər şey yaradılışa və məhvə tabedir və varlığın həqiqi formasına aiddir. Hartman onun qeyri-üzvi və üzvi maddələrlə yanaşı, həm də fərdi-psixik və fərdi-mənəvi varlığı da əhatə etdiyini göstərir. Onlar Hartmanın nöqtəyi-nəzərindən ideal deyil, realdırlar, çünki yalnız vaxtında dəyişkən, mövcuddurlar. İncəsənət, elm və mədəniyyət əsərlərində reallaşan obyektivləşmiş ruh öz varlığı yolunda real olmaqla, həm də zamansız ideal dəyərləri və həqiqətləri təcəssüm etdirir, real və ideal varlıq növləri arasında vasitəçi olur. İdeal varlığın məkan-zaman parametrləri yoxdur, o, obyektiv, əbədi və dəyişməzdir və iki növ ideal obyekt-varlıqdan ibarətdir. Onlardan birincisi, öz varlığını yalnız özü üçün, məsələn, riyazi obyektlər və məntiqi formalar şəklində aşkar edə bilən bir şəxsdən asılı olmayaraq, real dünyada müstəqil olaraq "həll olunur", onların faktiki mövcudluğuna hər hansı zəmanət verir. İkincisi, varlıq tərzii əsaslı şəkildə fərqli olan dəyərlərdir, çünki onlar şəxsiyyətsiz özünü təcəssüm etdirir və fəaliyyət göstərə bilməzlər. N.Hartmanın ontoloji aksiologiyasının bu müddəaları müasir aksioloji plüralizm və nəzəriyyədə və postmodern reallıqda relativizm şəraitində dəyər ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi, onların qarşılıqlı transformasiyası, şəxə yaxşılıq pərdəsi altında peyda olduqda, onların qarşılıqlı transformasiyası şəraitində xüsusilə aktuallaşır. çirkin isə gözəl kimi təqdim edilir, mədəniyyət, qeyri-mədəniyyət və anti-mədəniyyət arasındakı sərhəd itir və insanın özündə insani prinsipi məhv edir. Müasir “fundamental aksiologiya... dərin böhrandan”

[18,c. 11] keçir və bu proseslərə müqavimət göstərə bilmir, çünki o, dəyərlərin spesifikliyi və məzmununu insanın özündən, onun istəklərindən, ehtiyaclarından və maraqlarından, fərdi və ya ictimaiyyətdən əxz edir. “Ona görə də ontoloji aksiologiyanın əsas prinsiplərinin müasir şəraitdə tətbiqi təbii olaraq xüsusi inkişaf tələb edir” [11,c. 15].

XX əsrin iki ən böyük mütəfəkkiri E. Levinasın və D. Von Hildebrandın ümumilikdə dəyərlər probleminə, xüsusən də mənəvi dəyərlər probleminə aid araşdırmaları fəlsəfi şüurda mərkəzi yer tutur. E. Levinasın yaradıcılığında əsas problem zaman, mənə, ölüm, sevgi, ontoloji dəyərlərin təhlilidir. Levinas etik problemlərə ontoloji kontekstdən yanaşaraq, müasir fəlsəfənin əsas mövzularından birini müəyyən edir ki, burada humanizm və antihumanizm problemi varlıq və qeyri-varlıq problemi kimi özünü göstərir. Dəyərlərin mənbəyi, Levinasın fikrincə, “insanı təşkil edən məsuliyyət” [5, c. 131], “başqa insanda subyektivlik yaradır” [5,c. 132]. Levinas iddia edir ki, “əhəmiyyət verilənlərdən əvvəl gəlir, onları işıqlandırır [12, c.131]”, ona görə də təcrübə təfəkkür deyil, “məna qavrayış, təfsir, hermenevtikadır [12, c.132]”. Levinas əsasən dəyərlərin məzmununu təhlil edirsə, Ditrix fon Hildebrand birbaşa dəyər anlayışının nəzəri mənasına müraciət edir. Hildebrandın “Etika” əsəri Rikkert, Şeler və Losskinin əsərləri ilə yanaşı fundamental aksioloji tədqiqatlarından biridir ki, onun əhəmiyyəti hələ də bəzi filosoflar tərəfindən düzgün qiymətləndirilməmişdir.

Tarixin tənqidi fəlsəfəsinin banisi R. Aron müasir Qərb dünyasının dəyərlərinin nəzəri və praktiki mənasını klassik rəşionalizm nəzəriyyələrinin tənqidi nöqtəyi-nəzərindən təhlil etməyə cəhd edir. R.Aron elm, texnika və istehsal sahələrinə xas olan həyatın nəticələrinin kəmiyyətə yığılması kimi başa düşdüyü dəyərlər dünyası ilə tərəqqi dünyası arasında fərq qoymağa çalışırdı. İqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyət sahələri, sənayeçilik nəzəriyyəçisinin fikrincə, bu, nəticələrin kəmiyyətə toplanması ilə bağlı deyil, birmənalı inkişaf məqsədi daşımır, tərəqqiyə yaddır və dəyərlərin varlığı sferaları kimi çıxış edir. Q.Rikertin ümumbəşəri dəyərlər nəzəriyyəsini tənqid edən R. Aron, M.Veberin ənənəsini davam etdirir, “ümumbəşəri dəyərlər sistemi qaçılmaz olaraq formal xarakter daşıyacaqdır” fikrini müdafiə edir, dəyərlərin və maraqların isə özləri” ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb etmir və dövrlərlə dəyişir “-deyir [10, c.261]. Eyni zamanda, Aronun fikrincə, subyektin “qeyri-mümkün olanı iddia etməyi dayandırması və öz nöqtəyi-nəzərini müdafiə edərək, başqalarının mövqelərini tanımağa çalışması”

və o, “fərqli nisbilyi başa düşməyi bacarması” [10,c. 261] ilə də dəyər relativizminə qalib gəlir. Onun fikrincə, mövqelər, hətta ziddiyyətli olduqda belə, onların çoxluğu uğursuzluq əlaməti deyil, həyatın ifadəsidir. “Yeni fəlsəfə”nin nümayəndələri də (K.Cambay, B.-A. Levi və başqaları) müasir dünyanın dəyərləri problemlərinə müraciət edirlər.

60-cı illərin sonlarında Avropada Allahın ən yüksək dəyərinin unudulması və onu itirməsi ilə ən əhəmiyyətli dəyərlər həqiqət, gözəllik və yaxşılıq oldu. Müasir cəmiyyət, filosof qeyd edir, ümumbəşəri dəyərlərin olmaması ilə seçilir, onların yaradıcılığı tənəzzülə uğrayır ki, bu da eyni zamanda unikal mənalar yaratmaq imkanlarını azaltır. Yaradıcılıq dəyərlərini, təcrübə dəyərlərini və münasibət dəyərlərini fərqləndirən Frankl tərəfindən təklif olunan dəyərlərin təsnifatı maraqlı doğurur. Bu qruplar insanın həyatında məna tapa biləcəyi üç əsas istiqaməti əks etdirir. Birincisi, fərdin öz yaradıcılığında dünyaya nə verdiyi ilə, ikincisi onun nə olduğu ilə bağlıdır. O, qarşılaşmalarında təcrübələrini dünyadan əxz edir, üçüncüsü isə taleyi dəyişdirə bilmədiyi halda öz vəziyyətinə münasibətdə hansı yeri tutur [16, c.276]. Bu təsnifat dəyərin subyekt-obyekt mahiyyətini daha dəqiq ifadə edir, onu sırf münasibətə münəvər etmir, əksinə, “münasibət” məqamına əsas istiqamətləndirici rol verir. Dəyərlər aləminin şərhində obyektivizmə meyil olmasına baxmayaraq, Frankl subyekt üçün öz seçimində tam azadlığı, unikal təcrübəni və mənaların yaradılması ilə qarışmasını saxlayır. Bu da onu göstərir ki, psixologiya, tibb, antropologiya və ontologiya bu halda aksiologiya ilə qovuşur ki, bu da bir tərəfdən fərdin mövcudluğunun fundamental problemlərinin praktiki şəkildə qırılmasına, bir tərəfdən mənəviyyətin qaçılmaz ontologiyasına meyldən, digər tərəfdən etik məsələlərdən xəbər verir. Müasir cəmiyyət bir fərdin varlığının dəyərləri və mənalarının bəşəriyyətin və bütövlükdə təbiətin mövcudluğuna təsir göstərə bildiyi (və artıq təsir göstərdiyi) bir inkişaf mərhələsinə yaxınlaşır ki, bu da varlığın əhəmiyyətinin universallıq mövqeyindən qaçılmaz olaraq problemi həll etmək ehtiyacına səbəb olur.

XX əsrin yetmişinci illərində Qərb fəlsəfəsində ontoloji aksiologiya məsələlərinə maraqlı kəskin şəkildə artdı. Naturalizmin, intuitivizmin və emotivizmin tənqidi fonunda dəyər mahiyyəti probleminin bütöv, hərtərəfli işıqlandırılmasına, konkret ənənə çərçivəsində yaranmış ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına can atan yanaşmalar formalaşır. Polşa tədqiqatçısı T.Ştıçen qeyd edir ki, “aksiologiyanın dərk edilməsi, dəyəri və onun idrak yolu ilə bağlı diskursun hazırkı vəziyyəti səbəbsiz deyil, çıxılmaz vəziyyət kimi xarakterizə

olunur”; Bunun səbəbi, filosofun fikrinə, “ümumi mübahisə sahəsi kimi üstüörtülü şəkildə qəbul edilən həddən artıq dar reallıq nəzəriyyəsində”dir [15, c.9-10]. Bu problemi həll etmək cəhdləri bir çox Qərb mütəfəkkirləri tərəfindən edilmişdir. Xüsusilə, Qlen M. Vernon simvolik konsepsiya kontekstində dəyərin mahiyyətinin izahını təklif etmişdir. O, dəyərin ikili mahiyyətini əsaslandırmışdır ki, bu da “birincisi, işarə (etiket), ikincisi, əhəmiyyətdir” [8, p.125], qiymətlər dəyişdikdə isə ad simvolları qorunub saxlanılır. Empirik və qeyri-empirik simvolların başa düşülməsi müvafiq olaraq eksperimental, rasionel və supereksperimental yollarla baş verir, halbuki subyekt üçün onların reallığı elmi sübutla tamamilə əlaqəsizdir. Vernon hesab edir ki, simvollar dünyagörüşünün əsasını təşkil edən şüurun konstruksiyalarıdır və dəyərlər insan tərəfindən əhəmiyyətli və müəyyənədicilə davranış kimi əsaslandırılmasının bir variantıdır. Dəyərlə bağlı əsas məqam ondan ibarətdir ki, o, şəxsiyyətin və onun dünyaya baxışının xarici reallıqda ifadəsi kimi çıxış edir: “Mən dəyərlər yaradanda qiymətləndirmə fenomenini özünü büruzə verir, mən dolayısı ilə auditoriyama özüm haqqında nə isə deyirəm” [8, p.125]. Vernon haqlı olaraq qeyd edir ki, elmi bilik simvolik reallığı dərk etməkdə, eləcə də dəyərin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq, ənənəvi olaraq aid olduğu dəyər təriflərindən fərqli olaraq acizdir.

Robert Brunbau oxşar yanaşmaya sadıq qalaraq qeyd edir ki, dəyərin əsasını “intuitiv tələb” [2, p.49] təşkil edir və buna görə də onu məntiqi olaraq müəyyən etmək cəhdləri qaçılmaz olaraq həll olunmayan çətinliklərlə qarşılaşacaq.

Son onilliklərdə dəyər haqqında ən əhatəli anlayışlardan biri, Robert Hartmann tərəfindən Formal Aksiologiya, dəyər və əhəmiyyətin müəyyən edilməsindən irəli gəlir. Əgər məntiqlə bir şeyin əhəmiyyəti bu şeyi səciyyələndirən predikatların məcmusu kimi müəyyən edilirsə və predikatların məcmusu isə “şeyin məzmununun tamlığı”dırsa, onda “əşya o dərəcədə dəyəərə malikdir ki, bu əşyanın məzmununun tamlığıdır, əşyanın tərkibində olan bütün xassələrin cəminə uyğun gəlir” [4, p.39].

Klassik aksiologiyanın və onun ontoloji konsepsiyasının inkişafında ilk addımı öz əsərlərində Baden (Frayburq) məktəbinin neokantçıları V.Vindelband və xüsusən də bu fəlsəfənin sistemləşdiricisi “Tarix fəlsəfəsi” (1905) və “Təbiət və mədəniyyət elmləri” (1910) əsərlərində Q.Rikert atmışlar. Onların fikrinə, fəlsəfənin mövzusunun və metodunu müəyyən edən dəyərlərdir və dəyərlərə aid olmayan şeylərin heç bir mənası yoxdur. Bununla belə, Rikertə görə,

fəlsəfə anlayışı hələ də xalis dəyər nəzəriyyəsi ilə tükənməyib, çünki özü bu problemi həll edə bilməz. Varlıq və dəyərlər həqiqətən mövcud olmayan, reallıqdan kənar, həm obyektin, həm də subyektin digər tərəfində, yalnız ümumi bir əlaqəni təmsil edir. Dəyərin mahiyyəti faktiki mövcudluqda deyil, məhz onlardadır. Ona görə də “fəlsəfənin vəzifəsi... indiyədək bilərəkdən ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilən hər iki sahəni birləşdirəcək üçüncü fəziləti tapmaqdır. Əks halda, fəlsəfə bizə dünyagörüşünü, yəni həyatın mənasının şərhini verə bilməyəcək. Bunun üçün sadəcə dəyərləri dərk etmək kifayət deyil” [13, c.29]. Çünki Rikertə görə, dəyərlərlə real dünya arasındakı uçurum XX əsrin əvvəllərində müasir əxlaqi mədəniyyətdə ən dərinidir. Dəyərlər bir növ “aksioloji ontoloqizm” kimi təsvir edilə bilən fəlsəfi kateqoriyadır. Bununla belə, “varlıq” təfsirinin dəyərlər probleminin həllindən asılılığını müəyyən edərək, neokantçılar təkcə varlığın deyil, həm də özlərinin də mahiyyəti və spesifikliyi ilə bağlı sualları cavabsız qoydular, çünki onlara verilən cavablar var. Onlar öz metodologiyası üçün prinsipə əlçatmaz idilər. Bu cavablar bu problemlər toplusunu əvvəlcə obyektiv-transsendentdən subyektiv-psixoloji səviyyəyə köçürən neokantizmdən yaranan fenomenoloji fəlsəfədə alındı. 1916-cı ildə E. Husserl Rikert Frayburq Universitetinin fəlsəfə fakültəsində, hətta “Məntiqi araşdırmalar”da (1900-1901) şüur modelinə, mədəniyyət dəyərlərinə diqqət yetirir. Onlar sonradan onun tərəfindən “aksioloji və praktiki obyektivliklər”, “estetik obyektlər”, “mədəni formasiyalar” baxımından “dəyər obyektləri” və xüsusi “dəyər aləmi”nin təzahürü kimi konkretləşdirilir.

Q.Rikert tələbəsi və 1929-cu ildə eyni kafedrada onu əvəz etmiş E.Husserlin assistenti M.Haydeqer özünün “fundamental ontologiyası”nda özünün açıq subyektivizmindən uzaqlaşmağa çalışır “Dəyərin mahiyyəti” məsələsinin həlli ondan asılıdır, çünki ümumiyyətlə “dünya” “dəyərlərə” görə ölçülür, onların təsiri altında “həqiqətin mahiyyəti” özü dəyişir. O, öz növbəsində, “insan mövcudluğunun (Dasein) taleyində kök salır”, çünki insan “...ümumiyyətlə dünyanın taleyinə... daxil olmaq” qabiliyyətinin ən yüksək səviyyəsinə malikdir” [17, c.71, 137-137]. M. Heideggerin bu müddəalarını yüksək qiymətləndirmək çətindir.

Qiymətləndirmə, R.Hartmana görə, əşyanın xassələrini təşkil edir və ya qeyri-mütəşəkkil edir ki, bu da əşyanın görmə qabiliyyətini olması lazım olduğundan daha mobil, sabitdən daha dinamik edir. Bu konsepsiya dəyəri obyektiv hadisə kimi təqdim etmək istəyi ilə doludur ki, bu da bir tərəfdən onu formal məntiq nöqtəyi-nəzərindən tədqiq etməyə imkan verir, digər

tərəfdən isə onun tərkib hissələrini, funksiyalarını və s. atributlar. Bununla belə, dəyərin tərkibində subyektin roluna və irrasional komponentə tam məhəl qoymamaq, fikrimizcə, dəyərin məzmunu ilə bağlı çox əhəmiyyətli nəticələrə baxmayaraq, bu araşdırmanı bir qədər sxematik və birölçülü edir. Öz növbəsində, digər müasir filosof Uilyam Verkmeester hesab edir ki, dəyər nəzəriyyələrinin indiki böhranı onların hər birinin dəyərin tərkibində hissələrin və ya münasibətlərin rolunu mütləqləşdirməsi ilə bağlıdır, halbuki “yalnız hissələr, təcrübə və münasibətlər birlikdə dəyər təşkil edir.” [9,p.65]. Verkmeester hesab edir ki, insanın varlığı onun müəyyən şeylərin və hadisələrin dəyərlərini yaratmaq qabiliyyəti ilə bağlıdır, buna görə də onun varlığı üçün maddi şərait deyil, dəyərlərin həyata keçirilməsinə səy göstərən mədəniyyət nümunələrinin yaradılması əsasdır.

Bu baxımdan o, gələcəyi bəşəriyyətin “ən yüksək dəyərlərinin təzahürü” kimi “onun şəxsi özünü doğrultmağa doğru hərəkəti perspektivində arzularının, məqsədlərinin məcmusu” [9,p.68] adlandırır. Onun tədqiqatı, dəyər təcrübəsini nəzərə almadan ahəngdar mövcudluğun mümkün olmadığı, eyni zamanda, dəyərlərin özünün dərinədən dərk edilməli və ölçülməsi lazım olduğuna qəti inamı ilə seçilir.

Aleks Mikelos kimi müasir alimlər getdikcə daha çox belə qənaətə gəlirlər ki, “mədəniyyət anlayışı dəyər anlayışıdır” [6, p.448], empirik realıq o dərəcədə mədəniyyətə çevrilir ki, biz onun fenomenlərinə dəyər kimi yanaşırıq. R.Fron diza görə dəyər “Gestalt keyfiyyətidir” ki, onu empirik xassələrdən ayırmaq olmaz, lakin yenə də “onlara müncər etmək olmaz” [3,p.160]. Dəyər onun komponentlərinin - obyektiv və subyektivlərinin cəmi kimi təqdim edilə bilməz, o, "simfonik orkestr" kimidir [1,p.8]. Eyni zamanda, mütəfəkkir vurğulayır ki, dəyərlər boşluqda mövcud deyil, onlar həmişə situasiya xarakterlidir, həmişə müəyyən fərdi təcrübənin nəticəsidir və həm fərddən asılıdır. özü və məqsədi, şərtləri, dövrü . Müəllif belə qənaətə gəlir ki, aksioloji inkişafın zənginləşməsi insanın təxəyyülünün, təfəkkürünün və fəaliyyətinin daimi təzahürü ilə müəyyən edilir. Əgər R.Hartman qeyri-real dəyərlərlə real vəziyyət arasında həll olunmayan ziddiyyətin olduğuna inanırdısa, R.Fron dizi də öz növbəsində dəyərlərin bunun üçün “həmişə açıq” olan real obyektlərdə təcəssüm olunduğunu qeyd edir.

Dəyərlərin iyerarxiyasına gəlincə, Fron dizi sübut edir ki, o, ordudakı rütbələr kimi xətti və şaquli ola bilməz, o, yalnız “mövzunun vəziyyətindən, onun iradəsindən asılı olaraq ehtiyacları, imkanları, onun obyektə münasibəti, yaşadığı cəmiyyətin vəziyyəti dəyişəcək çox mürəkkəb dəyərlər münasibətlərinin

nəticəsi ola bilər. Bu, müasir dəyər tədqiqatçıları tərəfindən mütləq nəzərə alınmalı olan nəticələrdən biridir. Kurt Bayer hesab edir ki, müasir ontoloji aksiologiyanın əsas çətinlikləri konseptual aparatın qeyri-kamilliyi ilə izah olunur. Dəyər aləmi, onun fikrincə, iki növ mahiyyətə fərqli fenomeni özündə cəmləşdirir: “dəyər qiymətləndirməsi” və “dəyər tələfini”ni [3, p.11]. Birincisi, varlıqların özlərinin, o cümlədən şəxsiyyətin qabiliyyəti ilə ölçülə bilər, ikincisi isə - könüllü istək, fərdin son nəticəyə nail olmaq qabiliyyəti ilə ölçülür. Bununla belə, onun fikrincə, dəyərlərin öyrənilməsinə diqqət artmalıdır, çünki bu gün ümumbəşəri məsuliyyətin dəyərlərin insan davranışının determinizmində aparıcı rol oynaması ilə əlaqəli olduğu aydındır. Müsbət dünyagörüşü, Bayerə görə, subyektin təkə varlığı qiymətləndirmək deyil, həm də öz maraqlarına uyğun olaraq hər şeyi dəyişdirmək qabiliyyətinə əsaslanma bilər.

İnsanın inkişafını nəzərə alan ontoloji aksiologiya nəzəriyyələri dünyanın inkişafının quruluşunu, yaranma və inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkar edir bəşəri dəyərlərə əsaslanaraq, varlığın bütövlüyünə imkan verən digər aksioloji nəzəriyyələr ilə müəyyən edilmiş dəyərlərin xüsusiyyətləri uyğunlaşır. Bu nəzəriyyələr insanın əsas keyfiyyətlərinin öyrənilməsini göstərir, onun dəyər aləminin bütün xüsusiyyətlərini anlamağa imkan verir.

Müxtəlif fəlsəfi cərəyanlara aid olan ontoloji aksiologiya nəzəriyyələri fərqli şərh edilən ümumi müddəaları özündə ehtiva edir, lakin buna baxmayaraq, dəyərləri ümumi tədqiqat predmeti kimi xarakterizə edir. Bütün bu nəzəriyyələrdə dəyərlər aşağıdakı kimi özünü göstərir: 1) dəyərlərin əsas tənzimləyici funksiyası zamanı insanın fəaliyyət istiqamətini (davranışını və fəaliyyətini) müəyyən edilməsi, onun realıqla əlaqəsinin qurulması; 2) dəyərlərin obyektiv müəyyənliliyi - dəyər həmişə istəyi sabitləşdirir insanın hər hansı bir düzgün davranış tərzininin həyata keçirilməsi, zəruri, özlüyündə əhəmiyyətli hesab edilməsi; 3) dəyərlər mövcud olan ziddiyyətləri aradan qaldırmaq vasitəsi kimi qəbul edilməsi; 4) dəyər sisteminin iyerarxiq quruluşu; 5) insanın şəxsi və ictimai dəyərləri reallaşdırılması ehtiyacı üzə çıxır.

Müasir fəlsəfədə ənənəvi sxolastik münasibətdən irəli gələn ideyalar inkişaf edir, ona görə insan mövcud olan hər şeyin ali varlıq tərəfindən tənzimləndiyi, sabit dəyərlər sistemi olan mövcud dünya nizamının bir hissəsi hesab olunur. Hər hansı subyektiv qərardan tamamilə müstəqil olan və burada insanın özünün aktiv yaradıcılıq nəticəsində mənimsədiyi dəyər və mahiyyətlərin mütləq fəzilətlərinə yönəldilməsi əsasında şərh olunur. Digər tərəfdən, 20-ci əsrdə fərdilik,

azadlıq məqamlarını vurğulayan və şəxsi varlığın və dəyərlər aləminin müstəqilliyini təsdiq edən, öz növbəsində transsendensiyaya və ünsiyyətə can atan yeni bir fəlsəfə növü yaranır. Bu yanaşmaların qarşılıqlı təsiri və toqquşması dünyanın müasir ontoloji-aksioloji baxışının orijinallığıdır.

Deməli, ontoloji aksiologiya dəyərlərin spesifikliyini və məzmununu varlığın özündən əxz edir. Bu ilkin prinsipi bu gün üzə çıxararaq, ilk növbədə, dəyərlərin bu dünyada təzahür etmələrinin fundamental imkanlarını göstərən son təməlin məhz varlıqda olması ilə bağlı suallara cavab vermək, ikincisi, dəyər anlayışının mahiyyətini müəyyən edən onların bilavasitə mənbəyi göstərmək lazımdır. Təbii ki, insanın zühurundan əvvəl hər hansı bir dəyərdən danışmaq mümkün deyil, buna görə də onların son əsasını yalnız canlı maddənin təkamül prosesində yaranmış, nəticəsi olan ağılabatan bir insanın həyatı hesab etmək olar. İnsan beyni - şüurun alt təbəqəsi, bizə məlum olan ən mürəkkəb maddi formalaşma, bir növ "düşüncə materiyası", ideal və təkcə "ağıl işığı" deyil, həm də "ürək məntiqi" yarada bilər. Sonsuz kosmik təkamül proseslərində bu həyatı prinsip özünün qısaca Ruh adlanan mənəvi və enerji potensialını yaradır və daim təkrar istehsal edir ki, bu da mənəvi və sosial-mədəni dəyərlər şəklində özünü göstərərək, onların bilavasitə mənbəyinə çevrilir. İnsan həyatında və mədəniyyətində ruhun reallaşması kimi dəyərlər, meydana gəldiyi varlıq ilə yalnız özünü göstərdiyi varlıq arasında vasitəçidir. Varlıqda transsendental köklərə malik olan dəyərlər insan mövcudluğunun şərtlərindən və vasitələrindən çıxarıla bilməz və yalnız buna görə də bütün xarici şəraitə baxmayaraq onların təsirinin obyektiv, müstəqil imperativliyinə malikdir. Yalnız onların həyata keçirilməsi üçün konkret şərtlər dəyişir. İnsan ruhunun iradə azadlığını şərtləndirən sarsılmaz gücü dəyər imperativlərinin qaçılmaz təsiridir. Başqa sözlə, bədən, ruh və ruh vəhdətində olan insan dəyərlər dünyası ilə birlikdə sonsuz kosmik təkamül yolu ilə yaradılmışdır. Dəyərin bu ontoloji mahiyyəti onun varlıq və həqiqətlə yanaşı ümumi fəlsəfi statusunu da müəyyən edir, fəlsəfənin vəhdətinin və bütövlüyünün əsası kimi ontologiya, qnoseologiya və aksiologiya üçlüyünün vəhdətini və müasir cəmiyyətdə insanın bütün sosial-mədəni inkişafının metodoloji əsaslandırılmasını təmin edir.

Beləliklə, fəlsəfənin aksioloji mərhələdə inkişafının yekunu onun tarixi və klassik dövründə bu prosesdə ontoloji aksiologiyanın formalaşmasından belə nəticəyə gəlmək olar ki, Q. Lotze, F. Nitşşenin əsərlərindən sonra, Q. Rikert, M. Heidegger, M. Şeler, N. Hartman, N.O. Losskinin aksiologiyadan əvvəlki fəlsəfəyə qayıtması artıq prinsipcə mümkün deyil. Çünki dərin

bir dəyər yenidən düşünmənin təsiri altında fəlsəfənin bütün bölmələrinin, səviyyələrinin və istiqamətlərinin geri dönə bilən məzmunu və struktur transformasiyası və daxili diferensiallaşdırılması bə. vermilidir. Nəticədə dəyər problemləri bu gün bilavasitə insana ünvanlanan, onun həyatına və taleyinə təsir edən bütün növ və səviyyəli biliklərin son nəticəsidir.

İnsanın yaratdığı sonsuz kosmik təkamül prosesində meydana çıxır və Kainatdakı həyatı daim yenidən yaratmaq da bunun nəticəsidir. İdeal yaratmağa qadir insan şüuru - ağıl və "məntiq işığı ürəklər" (B. Paskal) insanı bədən və ruhun vəhdətində insan edir.

Ontoloji aksiologiyanın mövqeyindən dəyərlərin son əsası və birbaşa mənbəyi bu həyatın universal mənəvi və enerji potensialı kimi transsendental ruhdur. Ruhun həqiqətləri kimi və onların təsiri altında - insanların və onların icmalarının taleyini, dəyərlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Bu gün söhbət varlıq və həqiqətlə bərabər dəyərin ilkin ümumi fəlsəfi kateqoriya olmasından, aksiologiyanın özünün isə substantiv vəhdətdə olmasından gedir. Bu isə ontologiya və qnoseologiya ilə müasir fəlsəfənin xüsusiyyətlərini ifadə edir, onun gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: *fəlsəfə, ontologiya, aksiologiya, varlıq, dəyər, insan, təbiət, ruh, kainat, transsendent, postmodern, relativizm.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Baier, Kurt, 'The Concept of Value', in *Value Theory in Philosophy and Social Science* ed. by Ervin Laszlo and James Wilbur (New York: Gordon and Breach Science Publishers, 1973), p.1-11

2. Brumbaugh R.S. *Changes of Value Order and Choices in Time.* // *Value and Valuation.* . *Axiological Studies in Honor of Robert S. Hartman.* Ed. by J.W. Davis. The university of Tennessee. Press Knoxville. 1972. pp. 36-53

3. Frondizi R. *What is Value? An Introduction to axiology* by Risieri Frondizi. La Salle. Illinois. 1971. -183 p.

4. Hartman R.S. *Formal Axiology and the measurement of values.* // *Value Theory in philosophy and Social science.* Ed. by Ervin Laszlo and S. Hilbur. Gordon and Breach. 1973. -p.27- 39.

5. Levinas Emmanuel. *The contemporary Criticism of the Idea of Value and the Prospects for Humanism.* // *Value and values in evolution.* Ed. by Mariarz E.A. Gordon and Breach. New York, London, Paris. 1979. pp. 179-191.

6. *Philosophical problem of science and techno-*

logy. Ed. by A.C. Michalos. Guelph, Ontario, Canada, Boston. Allyn & Bacon, (1974).; First Edition (January 1, 1974) -623 p.

7. Rəcəbli V. Dəyər anlayışının mahiyyətinə dair/ Geostrategiya, 21 07 2019. <https://www.geostrategiya.az/news.php?Id=50>

8. Vernon G.M. Values, value definitions, and symbolic interaction. // Value Theory in philosophy and Social science. Ed. by Ervin Laszlo and S. Hilbur. Gordon and Breach. 1973. -pp. 123-133.

9. William H. W. A Value-perspective on Human Existence. // Value and valuation. Axiological Studies in Honor of Robert S. Hartman. Ed. by J.W. Davis. The university of Tennessee. Press Knoxville. 1972.-331 P.

10. Арон Р. Философия истории /перевод с французск. И.А. Гобозов// Философия и общество. . – Москва: Учитель, № 1, 1997, С. 254-272.

11. Выжлецов Г.П. 1) Научная рациональность в эпоху аксиологического релятивизма//Вестник Санкт-Петербургского ун-та. 2015. Серия 17. Вып.4. С.21 – 26;

12. Левинас Э. Время и Другой. Гуманизм Другого человека. СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 1998. - 265 с.

13. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре: Пер с нем. / Общ. ред. и предисл. А. Ф. Зотова. – Москва: Республика, 1998. – 413 с.

14. Сагатовский В. Н. Триада бытия (введение в неметафизическую коррелятивную онтологию). СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. -123 с.

15. Стычень Т. Что такое аксиология? // Культурология XX век: Антология. Аксиология или философские исследования природы ценностей. Москва: РАН. 1996.- С.4-12.

16. Франкл В. Воля к смыслу. Москва: Изд-во ЭКСМО- 2000. – 190 С.

17. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – Москва: Республика, 1993. – 447 с.

18. Шохин В.К. Философия ценностей и ранняя аксиологическая мысль. Москва: Изд-во РУДН, 2006.- 457 С.

Нурай Киблалиева

ОНТОЛОГИЧЕСКАЯ АКСИОЛОГИЯ

РЕЗЮМЕ:

В статье история и современное состояние онтологической аксиологии анализируются в контексте проблемы источника ценностей. На примерах из истории формирования учения о ценностях автор показывает, что источник ценностей в онтологической аксиологии взят не какой-либо из ее компонентов, а в целом в единстве объективного,

субъективного и трансцендентного уровней. Формирование онтологической аксиологии Ф. Ницше, Г. Риккерт, М. Хайдеггер, М. Шелер, Н. Гартман, НЕТ. Начинается оно с произведений Лосского. В этот период развивается учение об абсолютной природе ценностей как «трансцендентных существ». При этом ценности выделяют как выражение субъективного, объективного или трансцендентального уровней существования. С точки зрения обновленной онтологической аксиологии, источником объективности ценностей является трансцендентная душа как духовно-энергетический потенциал бесконечной вселенской жизни, приводящей человека в мир в единстве тела и души. Следовательно, вместе с онтологией и гносеологией аксиология определяет специфику философии и ее дальнейшее развитие.

Ключевые слова: философия, онтология, аксиология, существование, ценность, человек, природа, дух, мироздание, трансцендентное, постмодерн, релятивизм.

Nuray Qiblaliyeva

ONTOLOGICAL AXIOLOGY

SUMMARY:

In the article, the history and current state of ontological axiology is analyzed in the context of the problem of the source of values. Using examples from the history of the formation of the doctrine of values, the author demonstrates that the source of values in ontological axiology is not taken from any of its components, but as a whole in the unity of objective, subjective and transcendent levels. Formation of ontological axiology F Nietzsche, G. Rickert, M. Heidegger, M. Scheler, N. Hartman, N.O. It starts with Lossky's works. During this period, the doctrine of the absolute nature of values as "transcendental beings" is developed. At the same time, values are distinguished as an expression of subjective, objective or transcendent levels of existence. From the point of view of renewed ontological axiology, the source of the objectivity of values is the transcendent soul as the spiritual and energy potential of the infinite universal life that brings man into the world in the unity of body and soul. Therefore, together with ontology and epistemology, axiology determines the specificity of philosophy and its future development.

Keywords: philosophy, ontology, axiology, existence, value, human, nature, spirit, universe, transcendent, postmodern, relativism.